

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Інститут математики, економіки і механіки
Кафедра загальної психології і психології розвитку особистості

Дипломна робота
спеціаліст

(освітньо - кваліфікаційний рівень)

на тему: « ВПЛИВ АРТ-ТЕРАПІЇ НА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ
СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У МОЛОДШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ».

"THE INFLUENCE OF ART- THERAPY FOR INCREASE OF SOCIAL
ADAPTATION IN THE YOUNG ADOLESCENT AGE

Виконала: студентка 5 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 - «Психологія»

Вереш Мелінда Пейтерівна

Керівник: кандидат. психол. наук, доцент, Артюхіна Н.В.

Рецензент: кандидат психол. наук, доцент, Литвиненко О.Д.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 9 від 26.04.17 р.

Завідувач кафедри

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ДЕК №

протокол № 1 від 29.05.12 р.

Оцінка випн 1 з 195

(за національною шкалою, шкалою

ECTS, бали)

Голова ДЕК

Г. Вереш

(підпис)

Вереш Н.В.

(прізвище, ініціали)

ш/к 593783

Одеса – 2017

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У МОЛОДШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Психологічні особливості молодшого підліткового віку.....	7
1.2. Проблема соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці.....	14
1.3. Групова арт-терапія як засіб підвищення рівня соціальної адаптації в молодшому підлітковому віці.....	25
Висновки до першого розділу.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АРТ-ТЕРАПІЇ НА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У МОЛОДШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	33
2.1. Обґрунтування обраних методик та опис процедури дослідження	33
2.2. Аналіз результатів респондентів на першому етапі дослідження.....	41
2.3 Стислий опис корекційної й профілактично - розвивальної арт-терапевтичної роботи	54
2.4. Аналіз результатів респондентів на другому етапі дослідження	60
Висновки до другого розділу.....	68
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Швидкість і багатовимірність змін умов існування соціуму на постіндустріальному етапі розвитку суспільства (20-21 століття) призводять до надмірного напруження адаптаційних можливостей людини на всіх рівнях життя (психологічному, соматичному, соціальному та ін.). Найбільш гостро характер сучасних перетворень позначається на світі дитинства. Біологічні та соціальні фактори негативно позначаються як на психічному здоров'ї дітей, так і на рівні їх соціальної адаптації. Скоротилась численність кружків, секцій та закладів позашкільної освіти, які довгий час на базі шкіл сприяли творчому розвитку дітей, збагачували їхні навички спілкування з однолітками й дорослими, надавали можливість отримати позитивний досвід взаємодії. Тому перед сучасною психологією стоїть проблема створення ефективних здоров'язберігаючих програм загального розвитку дітей молодшого підліткового віку, які б не тільки забезпечували адекватний емоційний розвиток, необхідний для підтримання їх психічного здоров'я, але й сприяли всебічній гармонійній соціальній адаптації.

Дослідження процесу, результату і властивості системи соціальної адаптації, порушення процесу взаємодії особистості і середовища, втрати цілісності – дезадаптації останнім часом розширюється. Починаючи з робіт З. Фрейда та К.Г. Юнга, протягом останніх десятиліть феномен психологічних характеристик процесів адаптації – дезадаптації є предметом досліджень вітчизняних і зарубіжних дослідників таких, як М.Г. Лаврова, О.М. Кокун, О.О. Ухтомський, Т.В. Тимошенко, Ф.Б. Березін, С.В. Шпак, А.О. Реан, М.М. Садомирський, А.Г. Маклаков, Т.Г. Гадельшина, М.В. Ромм, та ін. І в цьому напрямку українська психологічна наука має безумовні досягнення у вивченні психологічних характеристик адаптації і дезадаптації (І.О. Беляєв, І.Д. Бех, К.Р. Брагіна, В.Г. Гамов, В.Е. Кіреєва, М.В. Корж, С.Д. Максименко, А.В. Першина, О.В. Прудська, О.П. Саннікова, Н.В. Родіна, О.Р. Ткачишина, А.Ф. Федоренко, А.В. Фурман, М.І. Шевченко, В.

Слюсаренко, М. Лукашевич, П.С. Кузнецов та ін.) У цих дослідженнях простежується розгляд адаптації як інтегральної динамічної характеристики людини як цілісної складної біосоціальної системи, виділення внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на процес навчання і адаптації в соціумі.

Особливо важливо це ураховувати, з нашої точки зору, у молодшому підлітковому віці, який у багатьох дослідників характеризується як перехідний, складний, важкий, критичний. В якості загальних особливостей цього віку відзначаються мінливість настроїв, емоційна нестійкість, утруднення пристосування до оточуючого середовища. У поєднанні з неправильним вихованням, неблагополучними відносинами з оточуючими людьми і фізіологічними якостями ці особливості можуть сприяти адаптаційним порушенням.

Розуміння цих обставин сприяє пошуку нових заходів здатних в якості позитивно напрацьованого досвіду протистояти негативним впливам зовнішнього середовища і сприяти індивідуальному розвитку особистості молодшого підлітка, його соціальній адаптації. І такими заходами можуть стати арт-терапевтичні корекційно - профілактичні й розвивальні заняття, так як основна мета арт-терапії полягає в гармонізації розвитку особистості через розвиток здібностей самовираження і самопізнання.

Як показала психологічна практика українських арт-терапевтів Є.Л. Вознесенської, А.В. Старовойтова, Н.Б. Ткаченко, А.А. Бреусенко-Кузнецова, Плетки О.Т., Є.Є. Голубевої, С.Ю. Мельниченка, Л.В. Мови, Н.В. Артюхіної, Є.М. Морозової та ін., саме арт-терапія в силу власної великої ресурсності, надає можливість у безпечному просторі відреагувати негативні емоції та почуття, перенавчитись взаємодії з оточуючими, проробити та випробувати програму нових ефективних дій із собою та довколишнім середовищем.

Ресурсність арт-терапевтичних методів при роботі з дітьми молодшого підліткового віку полягає в позбавленні їх від стресу, в допомозі подолання важких переживань, в розвитку творчих здібностей, в сприянні самопізнанню і розкриттю внутрішнього потенціалу підлітків, в корекції їх

негативних емоційних станів, в різнобічному розвитку особистості, в налагодженні комунікаційних відносин. Впровадження арт-терапії в різні освітні установи дозволить вирішувати завдання попередження і корекції поведінкових і емоційних розладів у дітей та підлітків, розвитку у них комплексу психологічних навичок, необхідних для успішної психосоціальної адаптації, проводити роботу з сім'ями учнів, а також педагогами з метою профілактики синдрому емоційного вигорання. Шкільна арт-терапія може підвищувати оперативність психологічних утручань і тим самим посилювати профілактичну спрямованість роботи з підростаючим поколінням.

Оскільки в цілому арт-терапевтичний процес сприяє покращенню адаптаційних можливостей людини, тому корекційні можливості арт-терапії в відношенні молодших підлітків щодо підвищення рівня їх соціальної адаптації мають величезний потенціал. Саме тому ми й обрали темою нашого дослідження вивчення впливу арт-терапії на підвищення рівня соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці.

Мета дослідження: вивчення проблеми соціальної адаптації дітей молодшого підліткового віку та аналіз впливу арт-терапії на підвищення рівня їх соціальної адаптації.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **задачі:**

1. Провести теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці на підставі робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників.
2. Проаналізувати арт-терапевтичні методи на предмет їх використання в якості засобів підвищення рівня соціальної адаптації.
3. Визначити вплив арт-терапії на підвищення рівня соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці.

Об'єкт дослідження: адаптація особистості та засоби її корекції.

Предмет дослідження: вплив арт-терапії на підвищення рівня соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз наукової літератури, систематизація та узагальнення теоретичних і емпіричних даних про

соціальну адаптацію у молодшому підлітковому віці та про арт-терапевтичні засоби її корекції.

Емпіричні: для вирішення поставлених завдань було обрано комплекс діагностичних методик, що відповідають меті, об'єкту і предмету дослідження:

1. Методика оцінка успішності адаптації дитини «Дерево», автор Д. Лампен, в адаптації Л.П. Пономаренко.

2. Опитувальник «Многомірна оцінка дитячої тривожності» (МОДТ), автор О.Є. Роміцина.

3. «Методика дослідження самооцінки» Т. Дембо – С. Рубінштейн у модифікації А.М. Прихожан.

4. Методика діагностики навчальної мотивації школярів, автор Н.Ц. Бадмаєва.

5. Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів довколишнього середовища, автор В. В. Бойко.

Статистичні методи обробки даних: U- критерій Манна – Уїтні, t-критерій В. Стьюдента.

Структура і зміст роботи. Дипломна робота складається з вступу, двох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг роботи становить 79 сторінок, містить 18 таблиць, список використаної літератури складається з 76 джерел.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження впливу арт-терапії на підвищення рівня соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці можна зробити наступні висновки щодо вирішення його основних завдань:

1. Теоретичний аналіз проблеми соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці на підставі робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників свідчить про те, що перехід від дитинства до отрочтва характеризується появою у дитини молодшого підліткового віку своєрідної мотиваційної кризи, викликаной зміною соціальної ситуації розвитку і зміною змісту її внутрішньої позиції. Стан молодших підлітків в цей період характеризується низькою організованістю, навчальною неухважністю і недисциплінованістю, зниженням інтересу до навчання і його результатів, зниженням самооцінки, високим рівнем ситуативної тривожності.

Особливе значення набуває в цей час соціальна адаптація молодшого підлітка, як процес і результат узгодження індивідуальних можливостей та стану дитини з навколишнім світом, пристосування підлітка до нового середовища, нових умов життєдіяльності, структури відносин у певних соціально-психологічних спільнотах, встановлення відповідності поведінки прийнятим у них нормам і правилам. Якщо ситуація успішної соціальної адаптації не відбувається у молодших підлітків може виникати стан соціальної дезадаптації з усіма його проблемами.

Прояви соціальної дезадаптації в молодшому підлітковому віці виражаються не тільки в труднощах навчальної діяльності, негативній поведінці, конфліктах в школі, але і в невротичних і в неврозоподібних реакціях, пов'язаних зі шкільними проблемами, у підвищеній тривожності через навчальну діяльність. Ці психогенні реакції порушують суб'єктивний і об'єктивний статус молодшого підлітка в школі і сім'ї, ускладнюють навчально-виховний процес.

Враховуючи переважно негативний вплив соціальної дезадаптації, і шкільної дезадаптації, як її різновиду, на розвиток особистості молодшого підлітка, необхідно вести профілактичну роботу щодо її попередження. В

якості ефективного засобу підвищення рівня соціальної адаптації можуть стати корекційні й профілактично-розвивальні заняття з групової арт-терапії.

2. Аналіз арт-терапевтичних методів на предмет їх використання в якості засобів підвищення рівня соціальної адаптації свідчить про їх ресурсність при роботі з дітьми молодшого підліткового віку, яка полягає в позбавленні їх від стресу, в допомозі подоланню важких переживань, в розвитку творчих здібностей, в сприянні самопізнанню і розкриттю внутрішнього потенціалу підлітків, в корекції їх негативних емоційних станів, в різнобічному розвитку особистості, в налагодженні комунікаційних відносин. Арт-терапевтичні заняття корекційно - профілактичного й розвиваючого характеру створюють умови для реалізації високого потенціалу дітей молодшого підліткового віку в засвоєнні наукових знань і для їх загального емоційного розвитку. Тут молодші підлітки можуть усвідомити свою індивідуальність, власну унікальність, вийти на новий рівень самосвідомості, підвищити свою самооцінку. В ході занять у підлітків швидко розвивається логічне мислення і здатність до саморефлексії, тому, корисно використання арт-технологій, які пов'язані з глибоким самоспостереженням і самоаналізом. Включення арт-технологій в освітній процес сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, а також дозволяє вибудовувати відносини з підлітком на основі прийняття і взаємної поваги. Отже, використання арт-технологій в якості методів корекції, психопрофілактики та розвитку допомагає молодшим підліткам набувати навичок конструктивної соціальної взаємодії з оточуючим середовищем, сприяє підвищенню їх адаптаційних здібностей до повсякденного життя і школи.

3. Визначення впливу арт-терапії на підвищення рівня соціальної адаптації у молодшому підлітковому віці говорить про покращення рівня соціальної адаптації респондентів, які пройшли корекційну й профілактично-розвивальну роботу з арт - терапії, що в свою чергу позитивно позначилось на результатах усієї вибірки респондентів молодшого підліткового віку, що прийняли участь у дослідженні.

Таким чином, усі завдання дослідження було вирішено, а його основна мета – досягнена.

СПИСОК ВИКОРИСТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учеб. пособие. 2-е изд., перераб. - СПб: Изд-во Михайлова В.А., 1998. - 379 с.
2. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. - Свердловск, 1986. -151с.
3. Андрееenkova Н.В. Проблемы социализации личности / / Социальные исследования. - Выпуск 3. - М., 1970.- С. 5-9.
4. Антропова М.В., Кольцова М.М. Адаптация организма школьников к учебным и физическим нагрузкам. - М., 1983. - 240с.
5. Артюхина Н.В. Опыт развития и трансформации личности посредством творческой самореализации. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету, Випуск № 59, Том 1, Серія; Психологічні науки, Чернігів, 2008, С. 26- 31.
6. Артюхина Н.В. Ресурсний потенціал етнічного танця для корекції психоемоціональних состояний девочек подростков//Вісник Одеського національного університету, Випуск 2 (32), Том 19, Серія: Психологія, Одеса 2014, С. 8-18.
7. Артюхина Н.В. Танец как психокультурный феномен и средство социальной коммуникации. Науково – практичний журнал Південного науково центру АПН України «Наука і Освіта», № 8-9, Одеса, 2008, С. 7-10.
8. Артюхіна Н.В. Арт-терапевтична психодіагностика стресостійкості підлітків в умовах соціальних змін. Вісник ОНУ. Серія: Психологія», Том19. Випуск 1(31), Одеса,2014, С. 19-29.
9. Артюхіна Н.В. Корекція емоційних станів у дівчаток в молодшому шкільному віці (Арт – терапевтичний підхід). Науково – практичний журнал Південного науково центру АПН України «Наука і Освіта», № 2, Одеса, 2009, С.10-16.
10. Артюхіна Н.В. Психологічні проблеми спільної творчості суб'єктів масово - комунікаційної діяльності. Науково – практичний журнал Південного науково центру АПН України «Наука і Освіта», № 8-9, Одеса, 2008, С. 11-13.

11. Бадмаева С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. М.: Магистр, 1997. -96 с.
12. Барцалкина В.В. Возможности изучения развития самосознания подростков в практике воспитания /Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества/ Под ред. Ф.И. Фельдштейна. - М., 1990. С. 141-145.
13. Басаева Н. В. О борьбе с вредными привычками в школе // Предупреждение вредных привычек у школьников / Н. В. Басаева. – М.,2006.
14. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988. - 118 с.
15. Бернс Р. Развитие Я концепции и воспитание /Ю.И. Фролов. Психология подростка. - М.: Российское пед. агентство, 1997. - С. 176-320.
16. Битенский В. С., Личко А. Е., Херсонский Б. Г. Психологические факторы развития токсикомании у подростков / В. С. Битенский, А. Е. Личко, Б. Г. Херсонский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. № 4 – С. 87–93.
17. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. — 1979. — №4. — С.23-24.
18. Божович Л.И., Чудновский В.Э. Задачи психологии воспитания //Вопросы психологии. 1971. - №6. - С. 17-24.
19. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности. //М.: Междунар. пед. академия, 1995 г. - 208 с.
20. Бреслав Г. М. Психология эмоций. – М., 2004.- 672с.
21. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением. // М.: «Медицина», 1989 г. – 432 с.
22. Вознесенська О.Л., Мова Л.В. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. – К.: Шкільний світ, 2007. – 120 с.
23. Возрастная и педагогическая психология /М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина и др. / Под ред. М.В. Гамезо и др. - М.: Просвещение, 1994. -256с.

24. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика-Пресс, 1996.- 536с.
25. Выготский Л.С. Психология искусства / Предисл. А.Н. Леонтьева; Ред. В. Иванов. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Искусство, 1968 г. – 576 с.
26. Гроховский В.В. Пути преодоления психопатий и психоподобных расстройств у детей и подростков /Профилактика психоневротических расстройств у школьников и учащихся подростков. Харьков, 1980. -С.117-149.
27. Донских Т.П. – Техники и упражнения АРТ-терапии. // – 450 с.
28. Драгунова Т.В. Подросток. М.: Знание, 1997. - 304 с.
29. Ерасов Б.С. Типы социализации личности//Ерасов Б.С. Социальная культурология. - М., 1998. -591с.
30. Журавлев Д.И. - Адаптация учащихся при переходе из начальной школы в среднюю // Журнал: Народное образование, 2002 г. -№8 – 99-105 с.
31. Змановская Е. В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения / Е. В. Змановская. – М. – АСАДЕМА, 2004. – 288 с.
32. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция. Исправление недостатков характера у детей и подростков. - М.: Просвещение, 1994. – 223с.
33. Коблик Е. Г. Первый раз в пятый класс: Программа адаптации детей к средней школе. // М.: Генезис, 2003. – 122 с.
34. Копытин А. И., Свистовская Е. Е. Арт-терапия детей и подростков. М.: Когито-Центр, 2014.- 197с.
35. Копытин А.И. Основы арт-терапии. // Спб.: «Лань», 1999 г. – 256 с.
36. Копытин А.И. Системная арт-терапия. // Спб.: «Питер», 2001 г. – 232 с.
37. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии // Спб.: «Питер», 2002 г. – 368 с.
38. Корель Л.В. Классификация адаптаций. Словарь основных понятий. - Новосибирск, 1996. -44с.
39. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей. - Ярославль: Академия развития, 1996. – 208с.

40. Кузнецов П.С. Адаптация как функция развития личности. - Изд-во Саратовского ун-та, 1991.- 76с.
41. Кузнецова Л.В. Как избежать беды // Воспитание школьников. - 1993. - № 6. - С. 19 - 23.
42. Кунигель Т. В. Тренинг "Активизация внутренних ресурсов подростка" // СПб: Речь. 2006 г. – 206 с.
43. Л.П. Пономаренко. Психологическая профилактика дезадаптации учащихся в начале обучения в средней школе. Методические рекомендации для школьных психологов. — Одесса: Астра-Принт, 1999. – 120 с.— (Библиотека школьного психолога).
44. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии.// СПб.: Речь, 2002 г. – 214 с.
45. Лебединский, В.В., Никольская, О.С., Баенская, Е.Р., Либлинг, М.М. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция. // М., 1990 г. – 64 с.
46. Липьян Л.А. Барьеры общения, конфликты, стресс. - Минск, 1988. – 223с.
47. Масолова С.В. Особенности адаптации в пятом классе глазами учителя начальной школы // Начальная школа, 2006 г. - №6 – 17-19 с.
48. Массен П., Конджер Д., Каган Дж., Хьюстон А. Развитие личности ребенка /Психология подростка. Хрестоматия. Сост. Ю.И. Фролов. - М.:РПА, 1997. — С.141-175.
49. Матвеева О.А. Помощь в адаптации к средней школе: психолого-педагогическое сопровождение // Журнал Психологическая наука и образование, 2001 г. - № 3.
50. Методика для диагностики учебной мотивации школьников (методика М.В. Матюхиной в модификации Н.Ц. Бадмаевой) / Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: Монография. - Улан-Удэ, 2004, С.149-150.
51. Михайлова Н.В. Школьная дезадаптация. Неврозы // Школа здоровья. - 2002. - № 4. - С. 56 - 63.

52. Мудрик А.В. Социальная педагогика / Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Академия, 2003. – 200с.
53. Напреенко О.К., Петров К.О. Психическая саморегуляция. К.: Здоровье, 1995.-239 с.
54. Новикова Е.В. Диагностика и коррекция школьной дезадаптации у младших школьников и младших подростков /Проблемы психодиагностики, обучения и развития школьников/Под ред. А.М. Матюшкина. М.: АПИ СССР, 1985. - 160 с.
55. Осницкий А.К. Саморегуляция деятельности школьника и формирование активной личности. М., 1986. - 189 с.
56. Пахальян В.Э. Методы психологической профилактики и реабилитации в психологической службе образования //Методы психологии. -Ростов-на-Дону, 1997. Т.3. - Вып. 1. - С. 178-179.
57. Петрова А.А. Возрастная психология. - Ростов н / Д.: «Феникс», 2005. - 222с.
58. Помазков Н.В., Труве Э.И. Исследование особенностей школьной дезадаптации у младших школьников и подростков при переходе из начальной в среднюю школу //Методы психологии. Ростов-на-Дону, 1997. - Т.3. -Вып.1. - С.187-188.
59. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике и в жизни. - М.: Знание, 1990.-79 с.
60. Психологическая диагностика детей и подростков. / Под ред. К.М. Гуревича Е.М. Борисовой. М.: МПА, 1995. - 360 с.
61. Психология подростка. / Под ред. А.А. Реана. - СПб.: «Прайм-Еврознак», 2003. – 480с.
62. Психология современного подростка. /Под ред. Д.И. Фельдштейна. - М., 1987.- 279 с.
63. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. —494 с.
64. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. - М.: Владос, 1995. – 383с.

65. 11Ромицына Е.Г. Психодиагностическая методика для многомерной оценки детской тревожности // СП: 2007 г. – 35с.
66. Рябикина З.И. Социально-психологический эталон как фактор воспитания и самовоспитания личности// Социально-психологические факторы повышения эффективности идеологической деятельности. Ростов-на-Дону, 1982. С.92-93.
67. Славина Л.С. Дети с аффективным поведением. — М.: Просвещение, 1989.- 179 с.
68. Слюсаренко В., Лукашевич М. Соціальна адаптація людини: сутність, функції, процес (Соціальна педагогіка і адаптивність особистості). - Суми 1994. - 137 с.
69. Толстых Н.Н. Жизненные планы подростков и юношей // Вопросы психологии. 1984. - №3. - С.79-86.
70. Фрейд А. Психология "Я" и защитные механизмы, — М.: Педагогика Пресс, 142 с.
71. Энциклопедия психодиагностики. Диагностика детей под редакцией Д.Я. Райгородского, Бахрах-М, Самара, 2007. - 624с.
72. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития. М.: Тривола, 1994. — 168с.
73. Эльконин Д.Б. Возрастные особенности младших подростков / Психология подростка. Хрестоматия. /Сост. Ю.И. Фролов. М.: РПА, 1997. - С.286-334.
74. Эриксон Э. Детство и общество. Обнинск, 1993. - С.23.
75. Юнг К.Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного. /Пер. с нем.-М.: Канон, 1994.- 320с., С 253-281.
76. Якобсон С.Г. Формирование Я - потенциального положительного, как метод регуляции поведения, Вопросы психологии. №3, 1997. — С.3-11.